

СУЧАСНІ ТЕОРІЇ ОСОБИСТОЇ АВТОНОМІЇ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ПІСЛЯПОСТМОДЕРНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті ми звертаємо увагу на спектр сучасних теорій автономності, які досить широко обговорюються в англomовному середовищі, однак практично не представлені в українсько- та російськомовному колі. В основі цих теорій – контент-нейтральний процедурний підхід, який робить їх виразниками надбаного постмодерного права на розмаїття і мінливість людських ідентичностей. Водночас деякі теоретики пропонують введення змістовних обмежень спектру автономних діянь. Проблема післяпостмодерної реконструкції ідентичності розглядається нами на тлі цієї дискусії.

Ключові слова: особиста автономія, моральна автономія, післяпостмодерн, ідентичність.

In this article we observe the range of contemporary theories of autonomy, which is widely discussed in the English-speaking community, but almost not represented in Ukrainian and Russian-speaking ones. These theories are based on the content-neutral procedural approach, which gives them the postmodern accent. At the same time some scientists propose to limit it by substantial additions. We try to look at the problem of after-postmodern identity reconstruction on the background of this discussion.

Keywords: personal autonomy, moral autonomy, after-postmodernism, identity.

Розмивання цінностей, характерне для постмодерного світогляду, фактично паралізує автономну діяльність, переміщуючи людину в ситуацію буриданова віслюка, який не може обрати один з кількох варіантів у зв'язку з їх рівнозначністю. Або ж підміняє свободу свавіллям, за якого суб'єктивна рівнозначність варіантів призводить до того, що людина приймає будь-який з них, тобто зрештою так само не обирає. Щоб зарадити подібній ситуації на практиці сучасні психологи та соціальні педагоги пропонують так звану програму імпрингології [1, 2]. Її назва походить від психологічного терміна "імпрингін", яким позначають нереклексивне наслідування новонародженою дитиною того поведінкового стереотипу, який задається дорослим, що у момент народження опинився поряд з малюком і якого останній автоматично сприймає у якості батька чи матері. Згідно з цією програмою в період первинної соціалізації варто запропонувати дитині будь-яку, однак цілком конкретну культурну матрицю, будь-яку, однак цілком визначену шкалу оцінок, будь-яку, однак чітко сформульовану моральну систему, світську чи релігійну. Ідентифікація з певною ціннісною системою, на думку психологів, дозволяє дитині в майбутньому уникнути патологій, пов'язаних з переживанням глибокої кризи ідентичності. Даючи індивіду можливість сформуватися як самототожній особистості, такий тип соціалізації водночас не заперечує можливих ціннісних переорієнтацій у майбутньому на рівні зрілої критичної свідомості. Оскільки очевидно, що з гуманістичної точки зору подібна програма не може вважатися прийнятною, то, на думку М. Можейко, її радше варто розцінювати як "крик відчаю, в якому сучасна культура намагається привернути увагу філософії, яка має виробити нові ціннісні пріоритети для практичної моралі" [2].

Розглядаючи сучасні теорії персональної автономності, ми працюватимемо саме над означеною проблемою реконструкції ціннісних систем, реконструкції ідентичності й автономності. Однак, враховуючи постмодерну критику, нашим завданням буде не формулювання нових цілком визначених ціннісних основ, на базі яких формуватиметься ідентичність і виявлятиметься автономність, а швидше пошук способів концептуалізації технологій ідентифікаційної трансформації. Подібний трансформативний підхід дає можливість уникнути тих проблем, з якими стикаються модерний та постмодерний дискурси. А саме: з одного боку, проблеми модерної тоталізації певної ціннісної системи, а з іншого – проблеми постмодерної ціннісної аморфності, адже поняття трансформування поєднує у собі як формування, так і знищення вже сформованого на користь становлення нових форм. Нижче ми розглянемо, як сучасні теорії персональної автономності можуть зарадити у вирішенні поставленого завдання.

На сьогоднішній день в англomовному середовищі вже досить широко обговорюються нові підходи до проблеми автономності, що змістовно виявляють себе як відповіді на постмодерну критику модерного уявлення про свободу. Модерний світогляд під автономністю розуміє здатність підпорядковувати власну особистість диктату розуму, який зрештою має універсальний характер. Постмодерн у такому підході вбачає відмінну від традиційної, однак схожу на неї за своїм вихідним мотивом, форму підкорення, всього лише іншу форму здійснення влади. Натомість постмодерн наполягає на плюралізмі позицій як в особистісному, так і в суспільно-політичному плані, на мережному, а не ієрархічному характері нової влади. Постмодерн наполягає на свободі від нав'язування визначених ціннісних систем, чим, властиво, намагається забезпечити індивідуальну свободу вибору, індивідуальну автономію людини. Нові теорії автономності зароджуються у спробі запропонувати найбільш абстрактне визначення автономної дії і автономного індивіда, позбавлене тих чи інших визначених змістів.

У порівнянні з кантіанською теорією автономності, яка також намагається абстрагуватися від зіставлення конкретних цінностей і змістів, сучасні теорії пропонують ще більш абстрактну схему аналізу дії на предмет її автономності. "В сучасних концепціях індивідуальної автономності дія вважається автономною не через те, що вона походить з універсальних принципів, а на основі якостей самої дії і процесу прийняття рішень, що є цілком внутрішнім і особливим для кожного окремого діяча"[7], – зазначає Джейн Драйден у історичному огляді концепцій автономності. Тож будь-які принципи, наскільки б універсальними вони не вважались, згідно з зазначеною групою теорій, не можуть слугувати підставою визнання автономною ту чи іншу дії. Натомість до уваги беруться не підстави здійснення того чи іншого вибору, а характер процедури самого вибору. Відповідно, подібні підходи отримали назву процедурних теорій автономності.

Окрім того, якщо вже торкатися питання підстав здійснення вибору, то сучасні теорії автономності, як процедурні, так і альтернативні, здебільшого відходять від кантівського модерного універсалізму ще й у тому, що автономною тепер може бути визнана дія, в основі якої лежить не універсальна моральна максима, а індивідуальний інтерес. Іншими словами, не тільки розум, за допомогою якого лише й можливо дійти до визнання всезагальних максим, може лежати в основі автономної дії, а й будь-які інші складові людської особистості. Тобто до свідомості у якості підстави здійснення вибору додається повний спектр психічних та фізичних проявів людини як додаткових можливих підстав [7]. Саме виходячи з альтернативного розуміння таких підстав, нові теорії отримали назву теорій особистої автономії (personal autonomy).

Зацікавленість у процедурному підході до питання про автономність була викликана публікацією серії статей на початку 1970-х рр., в якій Гаррі Франкфурт, Джеральд Дворкін і Райт Нілі самостійно розробили так звані "ієрархічні" концепції особистої автономії. Спільною основою цих концепцій є уявлення про те, що людина може вважатися автономною у тій чи іншій своїй дії у тому випадку, якщо її першопорядкове бажання, яке безпосередньо спонукає до дії (наприклад, вона хоче палити, отже, вона палить), підтверджується її другопорядковим бажанням (наприклад, вона хоче хотіти палити). Подібний підхід не нав'язує певного джерела другопорядкових бажань, головною його вимогою є особиста ідентифікація з цими бажаннями [9, 53-54].

Описаний підхід виявляється досить практичним, що дозволяє ефективно застосовувати його, зокрема, у такій галузі, як медична етика, де питання автономії пацієнта визнається одним із наріжних, та й у прикладній етиці в цілому. Однак він не позбавлений недоліків, і дослідники виділяють декілька ключових проблем, з якими стикається ієрархічна версія процедурного підходу.

Перша з них – проблема маніпуляції. Оскільки ієрархічні підходи (зокрема, говоритимемо про концепцію Франкфурта) є аісторичними, то вони не виключають можливості того, що хтось інший, наприклад, гіпнотизер, може вплинути на формування другопорядкового бажання того чи іншого індивіда. Оскільки ієрархічна модель не звертає уваги на джерело і спосіб формування другопорядкових бажань, то вона не дає можливості розрізнити автономного і контрольованого індивідів. Щоб виправити цей недолік, Джон Крістмен розробляє історичне доповнення процедурного підходу [6]. Його теорія також дає відповіді не на всі питання. Зокрема, питання про те, чи вважати автономним рішення про позбавлення себе автономії, або підтвердження самих другопорядкових бажань у запереченні засобів, які призвели до їх існування. Однак, як мінімум, Крістмен привертає увагу до історичного аспекту проблеми автономності.

Наступна проблема, з якою стикаються ієрархічні моделі, – проблема регресу або незавершеності, знову ж таки пов'язана з питанням про походження другопорядкових бажань. Адже у тому випадку, якщо другопорядкові бажання мають бути підтверджені третьопорядковими бажаннями, теорія стикається з проблемою регресу, якщо ж другопорядкові бажання мають інше джерело, то теорія виявляється незавершеною [12]. Визнаючи, що з теоретичної точки зору немає обмежень щодо кількості рівнів бажань вищого порядку, Франкфурт пише про те, що вони можуть бути обмежені власним рішенням індивіда [9, 21]. Однак критики наголошують на тому, що, не маючи за собою підстав, таке рішення виявляється випадковим, тож не може бути покладеним в основу автономної поведінки [12].

Відповідаючи на це зауваження у праці "Ідентифікація та щирість" ("Identification and Wholeheartedness"), Франкфурт пише про те, що рішення індивіда обмежити бажання вищого порядку тим чи іншим їх рівнем, приймається безумовно, тобто за тих умов, коли індивід не відчуває потреби у подальшому заглибленні [9, 168-169]. Подібне інтуїтивне відчуття навряд чи можна назвати випадковим, вважає Франкфурт. З іншого боку, таке інтуїтивне накладання обмежень на рефлексивний процес не є вимушеним, а тому виявляється цілком автономним актом. Виходячи зі сказаного, можна говорити про те, що джерелом бажань найвищого порядку, який тільки бажає мати індивід стосовно того чи іншого першопорядкового бажання, Франкфурт вважає інтуїцію. Однак, на думку критиків, щирість не може вважатися задовільним джерелом бажань вищого порядку, передусім через немонолітний характер суб'єктивності, в межах якої ведеться полілог щирих голосів. Зокрема, Едвіна Барвуса-Картер вважає амбівалентність у більшості випадків невід'ємною складовою процесу прийняття рішень, особливо що стосується осіб зі змішаною расою, які виявляються спадкоємцями конфлікуючих традицій [7].

У будь-якому випадку питання про джерело бажань вищого порядку, яке б засвідчувало їх автентичність, залишається відкритим. Цю проблему називають проблемою початку, адже, якщо джере-

лом суб'єктивної автономії виявляється те, що не може бути засвідчене шляхом рефлексії, то така автономія виявляється обмеженою і бере початок у тому, відносно чого суб'єкт не є автономним.

Можна відзначити, що у будь-якому разі суб'єкт не є цілком автономним з огляду на соціальне джерело досвідних зразків поведінки, які підлягають особистій фільтрації. Міра ж його автономності, вочевидь, визначається саме здатністю до відбору найбільш прийнятних серед наявних зразків. Низка проблем, пов'язаних із процедурними теоріями автономності, по суті, витікає з питання про критерії відбору прийнятних поведінкових зразків, і перш за все, найбільш загальних із них. Іншими словами, питання полягає у критеріях відбору бажань найвищого порядку.

На перший погляд може здатися, що процедурні теорії не прояснюють питання автономності чи неавтономності тих чи інших бажань, а лише заплутують ситуацію, вводячи додаткові змінні у вигляді вищопорядкових бажань. Однак їх евристичність полягає у тому, що чим вищим виявляється порядок бажань, тим менш сумнівним виявляється вибір між ними. Адже бажання більш високого порядку є більш абстрактними, а отже, такими, що передбачають меншу кількість альтернатив.

Окрім ієрархічних процедурних теорій автономності, існують також неієрархічні, або когерентистські процедурні теорії автономності. Вони народжуються з критики ієрархічного підходу до аналізу особистості, яка змістовно має постмодерний характер. Так, прибічники когерентистського підходу вважають, що ієрархічний підхід надає необґрунтованого онтологічного пріоритету "вищим" аспектам власного "я". Зокрема, такої думки дотримується Лаура Екстром, яка пропонує насамперед уточнити природу суб'єктивності. Екстром пише про те, що людина ідентифікує себе з безпосередніми бажаннями у тому випадку, коли вважає їх хорошими. Фактично, тим самим людина надає їм перевагу, що робить їх, у термінології Франкфурта, бажаннями вищого порядку. Однак Екстром наголошує на тому, що підставою надання переваги тим чи іншим бажанням виступає процес рефлексії щодо цих бажань у їх відношенні не до вищого "я", а до цілісної структури індивідуального характеру. Цей характер складається з певних переконань та вподобань, які знайшли підтвердження в процесі саморефлексії, а також з можливості змінити ці переконання та вподобання у результаті само-оцінювання. Суб'єкт же у даному випадку ототожнюється з характером, елементи якого мають узгоджуватися між собою, або, іншими словами, мають бути когерентними. Надання ж переваги тому чи іншому бажанню вважається таким, що відповідає власній волі суб'єкта тоді, коли у результаті рефлексії була засвідчена когерентність даного бажання цілісній структурі суб'єктивного характеру [8].

Майкл Бретмен розгортає подібний підхід, наголошуючи на тому, що ідентичність особи частково конститується наявністю довгострокових планів та намірів [4]. Він доводить, що прийняті рішення можна вважати автономними у тому випадку, якщо вони узгоджуються з власними довгостроковими планами.

Наведений огляд процедурних теорій автономності є далеко не вичерпним, однак достатнім для того, щоб показати, як теоретики відстоюють переконання у тому, що аналіз дії на предмет її автономності не потребує врахування жодних конкретних уявлень про благо. Іншими словами, ці теорії наполягають на достатності формальних критеріїв автономності, не враховуючи зміст тих чи інших мотивів.

Однак далеко не всі вчені погоджуються з подібним формалізмом. Субстантивні теорії автономності висувають більше вимог до автономної дії та автономного суб'єкта. Як слабкі, так і сильні варіанти подібних теорій пропонують змістовні обмеження для тих дій, які можуть вважатися автономними. Сьюзен Вольф, наприклад, пропонує сильний варіант субстантивної теорії, згідно з яким для того, щоб вважатися автономним, суб'єкт має володіти так званою "нормативною компетентністю", іншими словами, здатністю розрізняти правильне і неправильне [13]. На значенні нормативної компетентності наголошує також Пауль Бенсон [3].

Цікавий підхід пропонує Марина Ошана. Вона вважає, аби бути автономною, людині недостатньо автономно мислити, необхідно ще й мати можливість автономно діяти, що забезпечується певною соціальною позицією особи. "Володіти правом на автономію, або автономією *de jure*, ще не достатньо для дійсного самоуправління. Хоча поведінка і мотивація особи залежать від різних факторів, назвати особу автономною означає стверджувати, що особа *de facto* контролює свій вибір і дії відповідно до спрямування свого життя. Це потребує дієвої сили і влади як у формі психологічної свободи – володіння своєю волею – так і стосовно ключових соціальних ролей та обставин" [10, 183-184]. На свою підтримку вона наводить також думки Джеральда Дворкіна та Джоеля Фейнберга [10, 197].

Субстантивні теорії критикують за змішування понять особистої та моральної автономії, а також за встановлення занадто високого порогу автономної дії.

Ми вже згадували про відмінність теорій особистої автономії від кантівського морального універсалізму, наразі задля розкриття першого критичного зауваження на адресу субстантивних теорій розглянемо її детальніше. Джереми Валдрон окреслює цю різницю так: "Обговорення особистої автономії викликає образ особи, відповідальної за своє життя, яка не просто слідує своїм бажанням, а обирає, яким саме серед своїх бажань варто слідувати. Це не імморальне уявлення, однак з моральною воєю має порівняно мало спільного. Ті, хто дотримуються його, не вважають свої розвідки частиною справи узгодження інтересів однієї особи з інтересами інших осіб, натомість розглядаючи їх як своєрідний спосіб розуміння складу інтересів кожної окремої особи. Моральна ж автономія навпаки стосується саме зв'язку між досягненням цілей однієї особи та цілей інших осіб. Це особливо справедливо щодо кантівської теорії. Згідно з нею особа вважається автономною в моральному сенсі тоді,

коли вона керується не власним уявленням про щастя, а універсалізованим врахуванням цілей усіх розумних осіб" [11].

Сучасні теоретики здебільшого наголошують на різниці між моральною та особистою автономією. І це не дивно, адже до останньої третини ХХ століття пануючою у дослідженнях автономності залишалася кантівська моральна теорія, від якої наполегливо відмежовувались прихильники підходу, орієнтованого на врахування уявлень про власне щастя. Однак Валдрон підкреслює, що чітку межу між цими підходами встановити неможливо. У якості аргументу він наводить подібність основоположних для автономії здатностей, на яких наголошують обидві теорії [11]. У випадку теорії моральної автономії йдеться про здатність до рефлексії та самоконтролю. У теоріях особистої автономії також наголошують на рефлексії, називаючи її здатністю мати мотивацію вищого порядку. Що ж стосується самоконтролю, то він також тут присутній, адже автономною в рамках, скажімо, процедурних теорій може вважатися лише та особа, першопорядкові бажання якої схвалюються нею на основі вищепорядкових бажань. Досягти ж узгодженості різнопорядкових бажань можливо, зокрема, шляхом самоконтролю. Тож Валдрон вказує на подібність інструментарію, за допомогою якого відбувається формування передумов до автономної дії у межах обох теорій. Продовжуючи думку Валдрона і розглядаючи рефлексію не лише як інструмент, а й як процедуру, єдність двох гілок сучасних теорій автономності можна відобразити у рамках мінімалістичної, позбавленої вимог до змісту процедурної теорії. Подібність процедури автономізації, проте, поєднується із розходженням у джерелах формування вищепорядкової мотивації, а також у характері вищепорядкових мотивів. Так, теорії особистої автономії, фактично, намагаються дати відповідь на питання про те, як робити вибір так, щоб його результати наближали людину до щастя, адже саме уявлення про нього стає джерелом тих чи інших вищепорядкових бажань. З іншого боку, в теоріях моральної автономії джерелом вищепорядкових мотивів можна вважати уявлення особи про моральний обов'язок, самі ж мотиви носять характер зобов'язань, а не бажань. Тож можна говорити про те, що відмінності між моральною та особистою автономією лежать у площині розрізнення понять "щастя" та "моральний обов'язок" і виявляються тим більшими, чим більш гедоністично трактується поняття "щастя". Однак, якщо віддалятися від гедоністичних інтерпретацій, то можна дійти точки сходження наведених понять, у якій бути щасливим означатиме, серед іншого, й не заважати бути щасливими іншим.

Отже, ми дійшли висновку, що критика субстантивних підходів, яка апелює до змішування особистої та моральної автономії, у своїй основі має категоричне розмежування понять "щастя" та "моральний обов'язок". Що ж стосується критики субстантивних підходів у зв'язку зі встановленням занадто високого порогу автономної дії, то проблему бачать у тому, що за їхнього рівня вимог до самоусвідомлення та моральної рефлексії може виявитися, що нікого не можна буде назвати по-справжньому автономним [5]. Однак чи є тоді сенс розглядати це поняття у контексті суспільної практики? Чи не доречніше буде обмежити вимоги задля того, щоб стало можливим обговорення проблеми автономності у практичному ключі? Критичні запитання опонентів субстантивних підходів носять риторичний характер, тому наразі залишаємо їх відкритими.

З одного боку, процедурні теорії прагнуть перш за все зберегти контент-нейтральний характер своїх вимог, будучи концептуальним виразником надбаного постмодерного права на багатоманіття й мінливість людських ідентичностей. При чому найбільш близькими постмодерним світоглядним установкам виявляються неієрархічні процедурні теорії автономності. З іншого боку, субстантивні підходи вводять змістовні вимоги до спектру автономних мотивів, тим самим обмежуючи кількість тих, кого можна вважати автономними. Основне питання дискусії між цими підходами полягає у тому, чи варто вводити змістовні обмеження у визначення автономності чи ж достатньо уточнення мінімальних контент-нейтральних її умов? На нашу думку, контент-нейтральні схеми, призначені прояснити поняття самоконтролю, можуть слугувати основою змістовних уточнень залежно від сфери застосування поняття та від часово-просторових умов його застосування. Адже практичне застосування схеми передбачає її занурення у змістовно визначене середовище, що вимагає її уточнень у зв'язку з врахуванням типових для нього практик.

Якщо осмислювати періоди модерну, постмодерну і післяпостмодерну, який жевріє на горизонті, у межах сучасної теорії особистої автономії, то можна отримати таку картину. Усі періоди матимуть різні змістовні доповнення до основної контент-нейтральної схеми поняття автономії. Так, змістовним доповненням модерну була така ціннісна ієрархія, на верхівці якої знаходився розум, ключовою ж визнавалася здатність підкорити себе цьому розуму. Постмодерн відкидає будь-які змістовні доповнення базової схеми, проголошуючи будь-що вартим того, щоб йому вільно слідувати, тим самим виконуючи функцію очищення від застарілих змістів. Післяпостмодерн же іде до того, щоб висунути вимогу змінності відносно стабільних ціннісних систем, яка передбачає уміння їх трансформувати, переміщуючи окремі елементи або цілі групи таких елементів. У зв'язку з процесом глобалізації в сучасному світі останнє з наведених широких змістовних доповнень можна вважати у тій чи іншій мірі актуальним для усіх сфер діяльності й країн світу. Однак задля врахування галузевої чи територіальної специфіки є сенс конкретизувати його відповідно до визначальних характеристик тих чи інших соціальних підсистем, застосовуючи теоретичні напрацювання субстантивних теорій.

Використані джерела

1. Можейко М.А. Воскрешение субъекта / А. Грицанов, Т. Румянцева, М. Можейко // История философии: Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. – 2002. – С. 200-201.
2. Можейко М.А. Феномен "кризиса идентификации" в современной культуре: сущность и проблема преодоления [Электронный ресурс] / М.А.Можейко // От "этики кодекса" к "этике творчества": трансформация нравственного сознания в современной культуре. – Режим доступа: <http://lib.icr.su/node/807>.
3. Benson P. Feminist Intuitions and the Normative Substance of Autonomy / Paul Benson // Personal Autonomy: New Essays on Personal Autonomy and Its Role in Contemporary Moral Philosophy / edited by James Stacey Taylor. – New York: Cambridge University Press, 2005. – P. 124-143.
4. Bratman M. Planning Agency, Autonomous Agency / Michael E. Bratman // Personal Autonomy: New Essays on Personal Autonomy and Its Role in Contemporary Moral Philosophy / edited by James Stacey Taylor. – New York: Cambridge University Press, 2005. – P. 33-58.
5. Christman J. Relational Autonomy, Liberal Individualism, and the Social Constitution of Selves / John Christman // Philosophical Studies. – 2004. – № 1-2 (117). – P. 143-164.
6. Christman J. The Politics of Persons: Individual Autonomy and Socio-Historical Selves / John Christman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 274 p.
7. Dryden J. Autonomy: Overview [Электронный ресурс] / Jane Dryden // Internet Encyclopedia of Philosophy. – Режим доступа: <http://www.iep.utm.edu/autonomy/>
8. Ekstrom L. A Coherence Theory of Autonomy / Laura Waddell Ekstrom // Philosophy and Phenomenological Research. – 1993. – Vol. 53. – № 3. – P. 599-616.
9. Frankfurt H. The Importance of What We Care About / Harry Frankfurt. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 190 p.
10. Oshana M. Autonomy and Free Agency / Marina A. L. Oshana // Personal Autonomy: New Essays on Personal Autonomy and Its Role in Contemporary Moral Philosophy / edited by James Stacey Taylor. – New York: Cambridge University Press, 2005. – P. 183-205
11. Waldron J. Moral autonomy and personal autonomy [Электронный ресурс] / Jeremy Waldron. – Режим доступа: <http://philosophy.la.psu.edu/jchristman/autonomy/Waldron.PDF>
12. Watson G. Free Agency / Gary Watson // Journal of Philosophy. – 1975. – № 72. – P. 205-220.
13. Wolf S. Freedom within Reason / Susan Wolf // Personal Autonomy: New Essays on Personal Autonomy and Its Role in Contemporary Moral Philosophy / edited by James Stacey Taylor. – New York: Cambridge University Press, 2005. – P. 258-277.